

İPEK YOLU'NDA ÖNEMLİ BİR KAVŞAK, TEBRİZ

(1236-1380)

Dr. Öğr. Üye. Şaban Cem TUYSUZ*

ÖZ

Tarihi M.Ö. VI. binli yıllara dayanan, İpek ve Baharat yollarını arşınlayan kervanların ve dünyayı keşfe çıkan gezginlerin durağı olmuş bir şehir Tebriz. Ticaretle uğraşıp farklı coğrafyalara açılmakla pekiştirdiği zengin tarihi, kültürel ve mimari birikimi ile Ortaçağ'ın hayranlık uyandıran şehirlerinden biridir.

Yerleşim alanlarının oluşumunda, temelde iki etken rol vardır: ait olunan uygarlığın o şehre olan ihtiyacı ya da coğrafi konumun ona yüklediği rol. Tebriz daha çok bu ikinci kategori içinde değerlendirebileceğimiz merkezlerden biridir. Uzun bir tarihi geçmişe sahip olan Tebriz, özellikle XII. ve XVI. Yüzyıllar arasında sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan Ortaçağ'ın hayranlık uyandıran şehirlerinden biri olmuştur. Elbette, bu üne kavuşması kültürel ve ekonomik açıdan zenginleşmesi ile izah edilebilir. Bu gerçekliği de seyyahların gözünden Tebriz'i dinlediğimiz zaman kolaylıkla görürüz. İbn-i Battuta ve Clavijo'nun kayıtlarına göre bu merkezlerde dünyanın farklı bölgelerinden ve ülkelerinden getirilen mallar alınıp satılıyordu. Tebriz'de diğer ülkelerden gelen tüccarların barınması için özel kervansaraylar ve misafirhaneler bulunuyordu. Ticaret, ülke ekonomisinin büyük ve önemli gelir kaynaklarından birini oluşturuyordu.

İlhanlılar ile Venedik ve Cenevizliler arasında gelişmiş olan ancak Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra meydana gelen iç karışıklıklar nedeni ile kesilen ticari ilişkiler siyasi koşulların bir nebze de olsa düzelmesi sonucunda 1344-1345 yılında yeniden başladı. Daha sonraları 1356 yılında Celayirli tahtına oturan Sultan Uveys, Venedik ve Ceneviz ile ticari ilişkileri yeniden başlatmak üzere girişimlerde bulundu. Ayrıca kervan yollarının güvenliğinin sağlanacağını ve gelecek olan tacirleri en iyi şartlar altında kabul edeceklerini, onlardan eskiye nazaran daha az vergi alınacağını vaat etti.

Bu çalışma ile Tebriz'in geçmişine bakarak, şehrin 1236-1380 dönemi Doğu-Batı ticaretindeki rolünü ortaya koymayı amaçladık. Bu düşünce ile Tebriz merkezli ticaret yollarının güzergâhları, İlhanlı dönemi devlet teşkilatında ticaretle ilgili devlet görevlileri ve devletin tüccar ve ticari faaliyetlerden aldığı vergilere de kısaca değinmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Tebriz, Ticaret Yolları, Ticari vergiler, Azerbaycan, İpek Yolu.

SIGNIFICANT CROSSROADS ON THE SILK ROAD, TABRIZ

(1236-1380)

ABSTRACT

Dating back to 6,000 B.C., Tabriz is a stop of caravans that stride through Silk and Spice Roads and travelers discovering the world. It was one of the most admirable cities of the Middle Ages with its rich history, cultural and architectural accumulation reinforced with trade and opening to different lands.

There are two major factors that play a role in the formation of residential areas: how much the city is needed by that civilization or the role ascribed to it by geographical location. Tabriz is among those centers that could be evaluated in this second category. Having a long historic past, Tabriz became one of the attention-grabbing cities in the Middle Ages especially

* Trakya Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, ctuysuz70@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0001-2345-6789

between the 12th and 14th Centuries in terms of socio-cultural and economic dimensions. Such a structuring could definitely only be established on an economic equality.

It is easy to perceive the wealth all these characteristics turned into upon reading the way travelers described Tabriz.

This study aims to focus on history of Tabriz to describe role of this city in trade between the East and the West in the Middle Ages. In order to do that, the authors tried to describe trade routes centering in Tabriz, state officials working on trade in the Ilkhanate state, and taxes the state received from merchants and trade activities.

Keywords: Tabriz, Trade Routes, Taxes on Trade, Azerbaijan, Silk Road

Giriş

Tebriz, İran'ın kuzeybatısında deniz seviyesinden 1350 m. yükseklikte kurulmuştur. Güneyinde bulunan Sehend dağının kuzey eteklerinde geniş bir düzlükte yayılır. Tebriz'in adı Arap ve Fars kaynaklarında Tibrîz, Bizans kaynaklarında Thavrēž/Thavrēş/Tabrezion, Ermeni kaynaklarında Thavrēž/Davrēž (sıcak akış) şeklinde geçer. Moğollar şehre Tevris, Âzerî Türkleri ve Osmanlılar Tebriz, Pehlevîler Tovriz (dökülmek/akmak) derler. Batı kaynaklarında Tauris diye anılır. Evliya Çelebi kelimenin mânasını Farsça "teb-rîz" (sıtma dökücü) terkibine bağlar; Minorsky, Sehend'in volkanik özelliğiyle ilişkilendirerek "hararet döken, saçan" anlamını verir. Bazı araştırmacılar ise adının Hazar Türkleri'nin Tavr boyundan geldiğini ileri sürer.

Tebriz ve çevresi Halife Ömer döneminde 642 yılında Muğire b. Şu'be tarafından İslâm topraklarına katıldı. 730'da Emevî kumandanı Cerrâh b. Abdullah'ı yenen Hazar Türkleri'nin eline geçtiyse de Saîd b. Amr el-Haraşî burayı geri aldı. Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında (754-775) Basra'dan bazı Arap kabilelerinin yerleştirildiği Tebriz, Hârûnürreşîd devrinde imar edilip etrafı surla çevrilince (791) önemi arttı ve bir müddet Sâcoğulları'nın hâkimiyetinde kaldı (890-929). Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah döneminden (847-861) itibaren zaman zaman şehre hâkim olan Revvâdîler, Abbâsîler'in zayıflamasıyla 984-1054 yılları arasında bir süre başkent yaptıkları Tebriz'i bağımsız şekilde yönettiler. Arap coğrafyacıları bu dönemde Tebriz'den surları ve camileri bulunan, ticareti gelişmiş güzel bir şehir diye bahseder. Tebriz, Revvâdî Emîri Ebû Mansûr ve bazı mahallî hükümdarlarla birlikte Azerbaycan'a gelen Sultan Tuğrul Bey'e itaatini bildirdi ve Selçuklu hâkimiyetine girdi (1054). 1059'da Revvâdîler'den Ebû Nasr Memlân'ın isyanı yüzünden ertesi yıl Tebriz'i kuşatan Tuğrul Bey başarılı olamadıysa da 1062'de şehri yeniden Selçuklu topraklarına kattı. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar kardeşler arasındaki anlaşmaya göre Muhammed'e kalan Tebriz, özellikle Irak Selçukluları zamanında (1118-1194) dönemin en önemli yerleşim merkezlerinin başında geliyordu. Bir süre Ahmedîlîler'in hâkimiyetine giren Tebriz'i barış yoluyla alan İldenizli Atabeglerinden Pehlivan, şehri kardeşi Kızılarslan'a verdi (1174) , o da burayı Azerbaycan'ın merkezi haline getirdi (1186). Tebriz'de büyük bir saray yaptıran İldenizli Atabegi Özbek, Celâleddin Hârizmşah'ın Tebriz'e doğru ilerlediğini haber alınca şehrin idaresini hanımı, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un kızı Melike Hatun'a bırakıp Gence'ye çekildi. Bir engelle karşılaşmadan Tebriz'e giren Celâleddin şehre hâkim oldu (25 Temmuz 1225) ve bölgede egemenliğini kurduktan

sonra burayı merkez edindi; Azerbaycan, Kirman, İran ve Irâk-ı Acem'de hüküm sürdü (Bilgili, 2011:222).

1231 yılında Moğol işgaline uğrayan Tebriz'i Argun Han askerî faaliyetleri için merkez yaptı ve Hülâgû'nun 1256'da gelişiyle "Hülâgû Han tahtı" diye nitelendirildi; idarî-siyasî merkez oldu. Abaka Han'ın İlhanlı başkenti yaptığı Tebriz (el- Eherî, 1954: 175; Köprülü, 1981: 35-36; Alizade, 1976: II/V; Yınanç, 1987: III/ 65) en parlak günlerini şehri imar eden Gâzân Han devrinde (1295-1304) yaşadı. İlhanlıların ardından Çobanlı, Altın Orda, Muzafferîler ve Celâyirîler'in hâkimiyetine girdi. 1386'da Tebriz'i savaşız ele geçiren Timur şehrin idaresini oğlu Mîrân Şah'a, 1404'te torunu Ömer'e verdi. Şehir, 1408'de Timurlu Ebû Bekir Mirza'nın ve 1410'da Ahmed Celâyir'i yenen Karakoyunlu Yûsuf'un eline geçti. Timurlu Şâhruh üç defa zaptettiği Tebriz'i 1436'da Karakoyunlu Cihan Şah'a bıraktı. 1469'da Uzun Hasan, Tebriz'i Akkoyunlular'ın başkenti yaptı.

İlhanlılar döneminde özellikle Gazan Han devrinden itibaren Tebriz, Sultaniye ve Bağdad, doğu ile batı arasındaki en önemli ticaret merkezleri durumunda idiler. Venedik ve Cenevizliler, İlhanlı Devleti ile son derece gelişmiş ticari ilişkilere sahipti. Trabzon Krallığı ile Tebriz arasında ticaret anlaşmaları mevcuttu. (Pfeiffer, 2014: 257,301-303; Togan, 1931: I-1/16-17).

İlhanlı sultanı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra siyasi kargaşa ortamında ülkelerle olan ticari ilişkiler zayıflamaya başladı. Devlet idarecileri tarafından destek ve himaye edilmeyen, malları sürekli olarak yağmalanan yabancı tüccarların Tebriz'den ayakları kesildi (Naḥcevanî, 1976: I-1/530-545; Alizade, 1976: II/LXI-LXV). İlhanlı Devletinin siyasi parçalanma sürecine girmesi Tebriz'de otorite boşluğu yaşanmasına, yerel hanedanların hâkimiyet¹ sağlamak amacıyla gövde gösterilerinin yaşandığı bir sahne oldu. Tebriz, yerel hanedanların hâkimiyetinden Timur istilasına kadar süren bu dönemde kaybettiği ticari aktiviteye yeniden kavuştu, şehir yeni baştan imar edildi.²

1359 yılında Tebriz ve Azerbaycan'a Celayirli devletinin hâkim olmasından sonra devletin merkezi Tebriz'e taşınmıştı. Tebriz, coğrafî konumuyla Avrupa-Asya arasındaki ana yolların kesişme noktasıydı. Devrin ticaret yolları kavşağında olması

¹ İlhanlıların yıkılmasından sonra uzunca bir süre devam eden şehzadelerin ve feodal beylerin hâkimiyet mücadeleleri sonucunda savaş alanına dönen coğrafyada kargaşalı ortamın ardından kısmen huzurlu bir ortam sağlandı. 1346-1347 yılında yaşanan son savaşın ardından bölgede sular duruldu. Özellikle Bağdad eski ihtişamına yeniden kavuşmaya başladı. Nizamiye Medreseleri'nin yeniden faaliyete geçmesi ve yeni medreseler tesis edilmesi sonucunda Bağdad tekrar kültürün, bilimin ve sanatın merkezi haline gelmeye başladı. Bkz.; İbn-i Tağrıberdî, 1992: X/253; İkbâl, 1312: 455-456; Âzzâvî, 1936-1939: II/77-78,324-327; Alizade, 1976: II/V; Piriye, 1978: 88-89; Yınanç, 1987: 65; Vekîlî, 1362: .251-252; Zerrînkûb, 1375: 258; Rûdgâr, 1376: 50-54

² Bölgede hâkim olan Celeyirîler, Venedik ve Trabzon hâkimlerine mektup yazarak Venedikli ve Trabzonlu tacirleri Tebriz'e davet ettiler. Buna karşılık Venedik ve Trabzonlu tacirler, önce Tebriz'den büyük bir kervanın Trabzon'a gelmesini istediklerini, böylece bölgeden geçen ticaret yollarında hiçbir tehlikenin olmadığını anladıkları takdirde Tebriz'den gelecek olan kervanla birlikte kendilerinin de Tebriz'e gideceklerini ifade ettiler. Bkz., Howorth, 1876-1892: III/656; Beyani, 1345: 162-164

(Mustevfî, 1372: 82; Âbrû, 1317: 242; Semerkandî, 1372: I/402; Mîrhând, 1338: V/574; Hândmîr, 1362: III/241; Huart, 1901: 13; Âzzâvî, 1936-1939: II/83; Price, 1977: 94-95; Alizade, 1976: II/LX-LXI; Sümer, 1969: I/107) nedeni ile Asya'da üretilen ticaret malları bu bölgeler üzerinden Batı pazarlarına ihraç ediliyordu.

Tebriz³, Bağdad ve Sultaniye⁴ büyük ve zengin alışveriş pazarları ile tanınıyordu. Tebriz'in ihraç ürünleri arasında değerli taşlar, fîruze, baharat, halı, ipekli ve altın dokumalı kumaşlar dünyanın dört bir yanında rağbet görüyordu. Tebriz'de el sanatlarının bir dalı olan dokuma sanayi büyük ölçüde gelişmişti.

³ İbn-i Battuta Tebriz'deki ticari hayatı ve şehrin pazarlarını şu şekilde anlatmaktadır. "...Bağdad Kapısı'ndan Tebriz'e girdim. Ğazan Pazarı denilen büyük bir pazara ulaştık. Burası benim dünya şehirlerinde gördüğüm pazarların en güzeliydi. Her esnaf ve meslek sahibinin bu pazarda kendilerine ayrılmış bir yeri vardı. Kuyumcuların bulunduğu bölüme girdiğimde gördüğüm mücevherlerin bolluğu idi. Ğulamlar, efendilerinin önünde duruyorlar, mücevherleri gelen güzel hanımlara gösteriyorlardı. Hanımlar bu mücevherleri almak için birbirleriyle yarışıyorlardı. Oradan misk ve anbercilerin bulunduğu bölüme gittik. Aynı durum burada da mevcuttu....."Bkz., İbn-i Battûta, 1376: I/284; Beyani, 1345:159; Kâreng, 1374:18; R. G. De Clavijo ise Tebriz'de gördüğü pazar ve kervansaraylar hakkında şunları söylemektedir: "...Şehrin her tarafında geniş cadde ve meydanlar mevcuttu. Bunların etrafında büyük binalar bulunuyordu. Bu binaların kapıları cadde ve meydanlara açılıyordu. Kervansaraylar da aynı bu biçimdeydi. Kervansaraylarda muhtelif dükkan ve bürolar yapılmıştı. Bu dükkan ve bürolardan türlü şekillerde istifade ediliyordu. Kervansaraylardan çıkınca her türlü malın satıldığı büyük çarşı ve pazarlara ulaşılıyordu. Pazarda dokuma ve ham ibrişim, pamuk ve her türlü mücevherat ile süs eşyaları bulunuyordu. Bu şehirde çok sayıda tüccar vardı. Bu şehrin pazarlarında her türlü malı bulmak mümkündü. Ayrıca bu kervansarayların bazılarında kadınların rağbet ettikleri ve satın aldıkları koku ve süs malzemeleri satılıyordu." Bkz., Clavijo, 1376:162; Beyani, 1345:160; Kâreng, 1374: 18-19.

⁴ R. G. De Clavijo Sefernamesinde, Sultaniye'den ve bu şehirdeki ticari hayattan bahsederken "...Sultaniye, ticaret ve alım satım bakımından Tebriz'den daha önemli olmasına rağmen pazarlarında daha az kalabalık vardı. Özellikle Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında büyük deve kervanları buraya ticaret malları getirmektedirler. Hazineye büyük miktarlarda para akar. Her yıl Küçük Hindistan'dan (Afganistan ve Beluçestan) büyük bir grup tüccar buraya gelir ve Suriye Pazarları'nda satılan karanfil, Hind cevizi, ceviz kabuğu ve diğerleri gibi çok sayıdaki ilaç ve baharatları getirirler. Hazar Denizi'nin güney sahillerinde yer alan Gilan şehrinde her türlü ibrişim buraya gelir ve buradan pazarlanırdı. Gilan ibrişimi Sultaniye'den Şam'a Suriye'nin diğer kısımlarına, Rum'a(Anadolu) Kaffa'ya ve diğer yerlere ihraç edilir. Ayrıca her türlü ibrişim dokumanın üretildiği Şamahı mahsulü ibrişim de Sultaniye'ye getirilir, buradan İranlı, Venedikli ve Cenevizli tacirler Sultaniye'ye gelerek bu ürünleri satın alırlar ve diğer ülkelere götürürler. Yine Şiraz ve Horasan eyaletlerinden her türlü ham ve dokuma ibrişim, pamuk dokuma kumaşlar Sultaniye'ye getirilerek burada pazarlanırdı. Çin'den deniz yolu ile Hürmüz Limanı'na getirilen çok miktarda inci ve değerli taş Sultaniye'ye nakledilir. İnci, sedef ve diğer birçok değerli taş Sultaniye ve Tebriz şehirlerine getirilir, buralarda işlenerek küpe, yüzük ve diğer mücevherata dönüştürülür, buradan pazarlara giderdi. Her yıl sözü edilen aylarda Kaffa, Trabzon, Rum, Suriye ve Bağdad'dan tacirler buralara gelerek alışveriş yaparlar. Sultaniye her türlü ticaret malının satıldığı geniş meydan ve çarşılarla ayrıca yabancı tacirlerin konaklaması için çok sayıda misafirhaneye(Mihmanhane) sahiptir." Bkz., Clavijo, 1376: 167-168; Beyani, 1345:160-161.

Halı ve kilim dokumacılığı Tebriz ticaret ve sanatkârlığında önemli rol oynuyordu. Tebriz'de çeşitli ipek, yün ve pamuklu kumaşlar da dokunuyordu. Burada dokunmuş olan tafta kaliteli ipek kumaşlar, simli kumaşlar halı ve kilim, atlas deri kumaşlar örtüler doğu ve batı ülkelerine gönderiliyordu. Dokunan kumaşlar iki ya da üç renkliydi. Bunun dışında Tebriz'de farklı bir ipek kumaş da dokunuyordu ki, ışığın değişmesiyle kumaşın rengi de değişiyordu. Kumaşlarda çeşitli kuş, hayvan resimleri yapılıyordu. Tebriz'de çok sayıda silah atölyeleri de bulunmaktaydı. Diğer taraftan Kafkasya'nın birçok şehrinde olduğu gibi, Tebriz'de günlük kullanımda ihtiyaç duyulan seramik kaplar da üretilmekteydi. Üzerinde renkli geometrik şekiller, bitki ve insan figürleri olan kapların üretimi oldukça yaygındı. Tebriz'de her sanat dalından sanatkârlar bulunuyordu. Özellikle burada bakırcılar, sarraflar, nalbantlar, ayakkabıcılar, demirciler, terziler, boyacılar, kalaycılar ve çeşitli ev eşyası yapan sanatkârlar çalışıyordu (Naḥcevânî, 1976: I-2/128-129, 389-390; Clavijo, 1376: 162,167; Price, 1977: 95-96; Barthold, 1308: 226-227; Beyani, 1345: 156-157,159; Kâreng, 1374: 14-19; Zerrînkûb, 1375: I/251, Pfeiffer, 2014: 257). İlhanlılar'dan itibaren Hint'in baharatı, Çin'in porseleni ve ipekli kumaşları, Deştikıpçak'ın kürkleri, Mâzenderan, Gîlân, Şirvan'ın ipeği, Hürmüz'ün kıymetli taşları Tebriz'den Türk, İranlı, İtalyan, Rus ve İngiliz tüccarlarınca Avrupa'ya ve İslâm ülkelerine ihraç ediliyordu. Bu nedenle Ceneviz (1304) gibi ülkeler Tebriz'de şehbenderlik açtılar. Karakoyunlular döneminde para basılan iki darphânedenden biri Tebriz'de bulunuyordu. Geyhatu Han döneminde ekonomik sıkıntıların yaşanması üzerine devlet adamlarından İzzeddin Muhammed b. Amid'in tavsiyesiyle Çinlilerin kullandıkları kâğıt para olan "Çav" in taklit edilerek altın ve gümüş para yerine basılması ve Tebriz'de denenmesi kararlaştırıldı. Bütün çabalarına rağmen bir sonuç elde edilemeyince bu uygulamadan vazgeçildi (Abu'l-Farac, 1945:II/644-645, Reşîdeddîn, 1374: II/835-836, Mîrhând, 1338: V/368-371; Howorth, 1876-1892: III/369-371; İkbâl, 1312: 248-249; Boyle, 1968: V/374-375).

Batı ülkeleri, Tebriz'in dış ticaret hacminde önemli bir yer tutmaktaydı (Vasiliev, 1943:I/206., Fayiz, 1988: 49; Heyd, 2000: 4). Çin ve Hindistan'dan çıkarak Tebriz üzerinden Ani, Erzurum ve Sivas'tan Avrupa içlerine kadar uzanan ve yine Erzurum, Ani-Dvin üzerinden Trabzon limanına ve oradan Kırım'a ve Avrupa'ya kadar uzanan ticaret yollarının çıkış noktasıydı. Uzak Doğu'nun Avrupa ile olan bu ticari bağlantısı doğrudan değil, Tebriz merkezli sağlanıyordu. Tebrizli tüccarlar, Orta Asya'nın Buhara gibi ticaret merkezlerinden aldıkları Uzak Doğu mallarını, Çin İpeğini önce kendi memleketlerine götürüyor oradan Ermeniyeye kara Kervan yoluyla Trabzon'a ulaştırıyorlardı. Trabzon pazarlarından alınan bu mallar deniz yoluyla İstanbul'a ve oradan da Avrupa pazarlarına taşınıyordu (Manandian, 1965: 52, 74-79, Vasiliev, 1943: 206).

Tebriz'in Batı ile ticari bağlantısının gerçekleşmesinde Ermeniyeye'nin önemli bir yeri vardı. Çünkü Ermeniyeye, erken dönemlerden itibaren doğu-batı istikametinde ticaret kervanlarının transit geçişlerine imkân sağlıyordu (Manandian, 1965: 78). V. yy'dan itibaren önemli bir merkez konumuna gelen Dvin, Tebriz'in batı ile ticari bağlantısını sağlıyordu (Fayiz, 1988: 52). X. yy'ın ikinci yarısından itibaren Ermeni Bağratuni ailesinden III. Aşot (953-977) Ani'yi başkent yaparak, Dvin'e gelen ticaret kervanlarının yönünü Ani'ye kaydırdı. Böylece daha önce Tebriz-Dvin üzerinden Trabzon limanına ulaşan ticaret kervanları, Ani'ye gelmeye ve buradan da yollarına devam etmeye

başladılar (Barthold, 1308: 278, Fayiz, 1988: 53-55). Ortaçağ ticaret merkezlerinden olan Kars, Erzurum (Karin), Erzen ve Sivas, Tebriz'in Karadeniz ve Anadolu ile olan ticari bağlantılarında önemli bir yeri vardı. Özellikle Erzurum, Asya içlerinden Tebriz'e oradan bir kolu Trabzon'a, diğer kolu Sivas üzerinden İstanbul'a ulaşan kervan yolunun üzerinde bulunuyordu (Fayiz, 1988: 53-55, Heyd, 2000: 51; Rouxs, 2001: 35; Uzunçarşılı, 1988: 247-248; Köprülü, 1991: 55).

Tebriz'e gelen Doğu ticaret ürünleri sadece kara kervanları ile değil, deniz yolu ile de Trabzon üzerinden İstanbul'a oradan da Avrupa limanlarına taşınıyordu. Deniz yolu ile olan ticari akışın gerçekleşmesinde Kuzey Azerbaycan şehirlerinden Berda'a, Hazar Denizi bağlantılı bu ticarete önemli rol oynuyordu (Fayiz, 1988: 47).

İpek yolunun üzerinde bulunması dolayısıyla Tebriz'in önemi bir kat daha artmış ve dönemin en büyük toptan satış pazarı ve antrepo haline gelmişti (Pfeiffer, 2014: 321). Tebriz'e ulaşan kervanlar sadece ihraç ve ithal ürünler getirmiyor, medeniyet ve kültürel öğelerde taşımaktaydılar. Tebriz'den geçen yollar, Yakın ve Orta Doğu'nun birçok ülkesine, Avrupa ya ve Çin'e ulaşıyordu. Arap Yarım adasından, İtalya'nın cenova Limanından, Moskova Kinezliğinden, Anadolu içlerinden, Hindistan, İngiltere, İsveç, Polonya ve Danimarka'dan yollar Tebriz'de buluşuyordu. Bu sayede Tebriz, sadece maddi açıdan değil, manevi açıdan da zenginleşiyordu.

Tebriz'in yaşadığı ihtişamlı günler çok uzun sürmedi, 1385 yılında Altınordu Devleti sultanı Toktamış Han idaresindeki Özbek ordusu Tebriz'e yöneldi. Tebriz, Özbek ordusunun hâkimiyetine engel olmak için büyük mücadeleler vermesine rağmen Toktamış Han'ın ordusu şehri ele geçirdi (Âsterâbâdî, 1928: 17; İbn-i Haldûn, 1375: IV/796; Mustevfî, 1372: 116-119; Fasîh-i Havâfî, 1341: III/125; Âbrû, 1317: 281-282; Mîrhând, 1338: V/595; Hândmîr, 1362: III/437-438; Münecimbaşı, 1285: III/11; Howorth, 1876-1892: III/660; Âzzâvî, 1936-1939: II/230-231; Yakubovski, 1976: 223; Kırzioğlu, 1953: .462-464; Fâikî, 1375: I/498). Tebriz'de eşi benzeri görülmemiş bir katliam ve yağmaya giriştiler. Cami, medrese ve büyük binaları yerle bir ettiler. Çok sayıda insanı katlettiler Bu katliam, " ....Eğer bir katip bir yıl boyunca bu şehrin ve bu Müslümanların başlarından geçen hikayeyi yazsa bitiremez. Belki onun sadece bir şemasını çizebilir.....", ifadeleriyle kaynaklarda anlatılmaktadır. (Mustevfî, 1372:117-118).

Timur, 1385 yılında Sultaniye'yi (Yezdî, 1336: I/284-285; Mustevfî, 1372: 114; Fasîh-i Havâfî, 1341: III/123; Âbrû, 1317: 277; Mîrhând, 1338: VI/143; Hândmîr, 1362: III/437; Howorth, 1876-1892: III/660; Âzzâvî, 1936-1939: II/178; Beyani, 1345: 76) 1386 yılında da Tebriz'i hâkimiyeti altına aldı. Bu fetihten sonra Emir Muhammed Sultan Şah, Can Hacı, Emir Devlet Şah ve Hacı Yahya Simnani'yi Tebriz'in yönetimine bırakarak kendisi Aladağ ve Gökçe Deniz tarafına gitti. Yolu üzerinde bulunan Sürmelü ve Kars ile diğer birçok kaleyi fethederek bu yerlerde büyük tahribatta bulundu. Aynı yıl içinde Timur'un orduları kısa sürede bütün Azerbaycan'ı istila ettiler (Mustevfî, 1372: 122-123; Âbrû, 1317: 286-288; Mîrhând, 1338: VI/147-159; Hândmîr, 1362: III/438-439; Browne,1969: III/1184-187; İkbâl, 1312: 598-599).

Tebriz'de yaşanan kargaşa ve hâkimiyet mücadeleleri 1391-1392 yılına kadar aralıksız devam etti. Şehir bazen müstakil emirler, bazen yerel hanedanlara bağlı

emirler ve bazen de Kara Koyunlu Türkmenleri arasında sık sık el değiştiriyor, ancak hiç birisi tam olarak bir istikrar sağlayamıyordu (Mustevfi, 1372: 125-141; Fasîh-i Havâfî, 1341: III/130-136; Âbrû, 1317: 290-295; Beyani, 1345: 79-80; Sümer, 1984: 55-57). Bir dönem ışıl ışıl parlayan Tebriz bu tarihten itibaren eski ihtişamlı günlerine bir daha geri dönemedi.

Doğu-Batı, Kuzey-Güney yönlü ticaret yollarının kavuşma noktası, bir dönemin dünya ticaret merkezi (Köprülü, 1959: 55) olan Tebriz, bağlantılı ana ticaret yolları şunlardı:

Tebriz-Sultaniye-Kirman Kervan Yolu: Hindistan ile ticaretin güzergâhı olan bu yol Tebriz'den başlayarak Miyanec ve Kazvin üzerinden Sultaniye'ye buradan da Hemedan, Kaşan ve Yezd üzerinden Kirman'a ulaşıyor, Kirman'da kollara ayrılıyordu. Hindistan'a gitmek isteyen tacirler daha çok bu güzergâhtan Hürmüz'e gelerek buradan gemilerle Hindistan'a gidiyorlardı. Ticaret kervanları Tebriz-Hürmüz arasını iki ayda kat ediyorlardı (Togan, 1987: I/108; Beyani, 1345: 166; Pakalın, 1993: II/244).

Basra-Bağdad-Tebriz Kervan Yolu: Fars Körfezi'ni Tebriz'e bağlayan yollardan biri idi. İran Kürdistan'ı dağlarından geçerek Merağa'ya oradan da Tebriz'e giden Basra- Bağdad- Tebriz güzergâhı idi (Beyani, 1345: 166).

Siraf-Şiraz-Tebriz Kervan Yolu: Fars Körfezi ile Tebriz arasındaki üçüncü güzergâh idi. Sıraftan başlayarak Şiraz, İsfahan, Kaşan, Kum ve Kazvin'den geçerek Tebriz'e ulaşıyordu (İkbâl, 1312: 570; Beyani, 1345: 165).

İskenderun-Tebriz Kervan Yolu: Bu güzergâh İskenderun Limanı'nda bulunan Ayas'tan başlayarak Sivas, Erzincan ve Erzurum'a buradan da Malazgird, Erciş, Hoy ve Merend üzerinden Tebriz'e ulaşıyordu. Bu güzergâhın Erzurum-Tebriz arasındaki bölümüne Şahrah-i Garbî, Tebriz'den Semerkand'a kadar ulaşan bölümüne ise Şahrah-i Şarkî denilmekteydi (Konukçu, 1999: II/651). Ayrıca yine deniz yoluyla Trabzon'a gelen Venedik ve Cenevizli tacirler Buradan Erzurum'a gelerek bu güzergâh üzerinden Tebriz'e ulaşıyorlardı. İlhanlılar devrinde özellikle Cenevizliler için vazgeçilmez bir güzergâh idi. İran'dan batıya giden en önemli güzergâh olan bu yolda Tebriz ile Erzurum arasında bu dönemde 14 gümrük noktası bulunuyor ve bu noktaların her birinde yabancılardan gümrük vergisi (Tamğa) alınıyordu. İlhanlılar devrinde her bir ticaret malı yüklü hayvandan 153 gümrük, 50 de yol koruma ücreti olmak üzere toplam 203 dirhem vergi alınmaktaydı (Togan, 1931: I/16-17; Beyani, 1345: 165-166; Konukçu, 1999: II/650-651).

Astara-Erdebil-Tebriz Kervan Yolu: Kuzey eyaletleri ve Hazar Denizi kıyısındaki ülkeler ile bağlantıyı sağlayan bu yol Astara'dan başlayarak Erdebil üzerinden Tebriz'e buradan da Meyane'den geçerek Kazvin'e ulaşıyordu (Beyani, 1345: 289).

Tebriz-Tiflis Kervan Yolu: Gürcistan ile irtibatı sağlayan bu güzergâh, İsfahan ve Tahran'dan geçerek Sultaniye üzerinden Tebriz'e ulaşıyordu. Tebriz'den sonra Merend ve Nahçıvan'dan geçerek Tiflis'e oradan da Trabzon'a yöneliyordu (Beyani, 1345: 289; Pakalın, 1193: II/244).

Sultaniye-Erdebil-Tiflis-Bakü Kervan Yolu: Sultaniye'den başlayan güzergâh, Zencan, Halhal, Erdebil'e ulaşır burada ikiye ayrılır Bacirevan, Pilsuvar ve

Mahmudabad üzerinden geçerek Muğan vilayetine oradan da Bakü'ye ulaşırdı, diğer bir kolu ise Bacırevan-Bazarcık-Berdaà ve Gence üzerinden Tiflis'e giderdi (Togan, 1987: I/107-108; Mirza Bala, 1987: IV/290).

Tebriz bağlantılı bu ticaret yollarından çalışma konumuz olan dönemde ticari aktivitenin sekteye uğramaması ve artarak devam etmesi için gerek yabancı gerekse de yerli tüccarların problemlerini giderebilmek aynı zaman da ekonomik anlamda vergi gelirlerinin artması ve eksiksiz bir şekilde toplayabilmek amacı ile bir takım kurumlar ve meslekler ihdas edilmişti. Bu kurumlar, Meliku't-tüccar, Tatağavul, Kervan Komutanı idi. Aynı zamanda devlet ekonomisinin temel kazançlarından olan ticaret ve tüccarlardan alınan vergiler ise; Bâc, Tamğa (Gümrük) Vergisi, Köle Ticaret Vergisi, Dükkân ve Pazarlar Vergisi idi.

Meliku't-tüccar: Ticari işlemlerin kolaylaştırılması için devlet tarafından güvenilir ve deneyimli tüccarlar arasından "*meliku't-tüccar*" ünvanı ile biri seçilirdi. Bütün ticari işlemler onun kontrolü altında gerçekleşirdi. Bu kişinin görevi, diğer tüccarlara başkanlık yapmak, tüccarlar ile devlet arasındaki iletişimi sağlamak, gerekli durumlarda *Büyük Divan*'da yapılan toplantılara katılarak tüccarların haklarını savunmaktı (Naḥcevânî, 1976: II/158-160; Uzunçarşılı, 1988: 254; Beyani, 1345: 162).

Tatağavul: Moğollarda yol muhafızı (Naḥcevânî, 1976: II/165; Emîn, 1357: 84-85; Togan, 1931: I/39) anlamına gelen "*tatağavul*" -Farsçada da aynı anlama gelen "*rahdar*"- ticaret kervanlarının, tüccarların ve diğer yolcuların yollarda can güvenliğini sağlamaktan sorumlu devlet görevlileri idiler. Devlet teşkilatı içinde geniş bir yer ayrılmıştı. Yolların korunması için bu görevliler doğu, batı, kuzey, güney gibi kısımlara ayrılıyordu. tatağavula yarlığlarda gönderildiği bölgedeki idarecilerden yardımcı olmaları istenirdi. Yine bu yarlığlarda, kervan sahiplerinin tatağavula hükümet adına *bac* ödemeleri, bu parayı ödeme konusunda güçlük çıkarmamaları ve onun da tayin edilen miktardan fazla para talep etmemesi belirtiliyordu (Naḥcevânî, 1976: II/165-169; Togan, 1931: I/16-17,39; Lambton, 1339: 189; Beyani, 1345: 166).

Kervan Komutanı (Karvansalar): Yol koruma teşkilatının diğer bir görevlisi de "*karvansala*" yani kervan komutanı idi. Görevi kervan ve yolcularının hırsızlara karşı korunması ve güvenliğinin temini idi. Kervan komutanlarının emri altında kervandaki genel işleri düzenlemek üzere sayıları bazen 100'ü bulan bir grup silahlı muhafız bulunurdu. Yolculuk boyunca kervanda bulunan herkesin onun emirlerine uyması zorunluydu. Ayrıca yolcular, onların ve emrindekilerin ücretlerini vermek ve yolculuk boyunca bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorunda idiler (Naḥcevânî, 1976: II/169-175; Togan, 1931: I/39; Beyani, 1345: 167).

Aynı zamanda devlet ekonomisinin temel kazançlarından olan ticaret ve tüccarlardan alınan vergiler; Bâc Tamğa (Gümrük) Vergisi Köle Ticaret Vergisi Dükkân ve Pazarlar Vergisi idi.

Bâc: Türk İslam devletlerinde kullanılan bu vergi türü İlhanlı devleti ve sonrasında oldukça geniş anlamlarda kullanılmış, bazen vergi bazen de haraçlar için "*bac*" teriminden istifade edilmiştir. Reşideddin, Celayirliler devrinde de cari olan ve Gazan Han döneminde büyük kervan yollarının güvenliğini temin etmek için alınan yol koruma vergisi (*Mâliyât-i Râhdârî*) ve tarım ürünlerinden alınan 1/3 oranındaki

“*Mevâşî ve Kupçur*” vergileri yerine “*bac*” terimini kullanmıştır (Reşîdeddîn Fazlullah, 1940: 280-283,348; Köprülü, 1987: II/188). Aynı şekilde diğer bazı kaynaklarda da “*bac*” terimi haraç, cizye, tamğa, zekât ve diğer vergilerle birlikte genel bir vergi gibi kullanılmıştır (Hândmîr, 1317: 463; Köprülü, 1987: II/188; Pakalın,1993: I/144; Zerrînkûb, 1375: I/237,247; Meşkûr, 1372: 239; Fâikî, 1375: I/423-424).

“*Bac*” tam olarak yol güvenliği vergisi, yani “*Maliyat-i Rahdarî*” yerine alınmakta idi ve bu vergiyi kervan yollarının güvenliğini sağlamakla görevli olan “*tatağavul*” ve “*rahdarlar*” toplamakla yetkili idiler. Tatağavul ya da rahdarların tayin fermanlarında kervan sahiplerinin *Tatağavul*'a hükümet tarafından bac ödemeleri, bu parayı ödeme konusunda güçlük çıkarmamaları ve onun da tayin edilen miktardan fazla para talep etmemesi emrediliyordu. Bu nedenle tatağavul ya da rahdar aynı zamanda “*bacdar*” ünvanını da kullanıyordu. Nahcevani'nin kaydına göre, kervan sahiplerinin her bir baş deve, katır yük atı, merkep, sığır, koyun, kuzu ve keçi başına yarım akçe *bac* denilen bir vergi ödemekle yükümlü idiler. Elbette ki bu oran kervan yolunun mesafesine göre de değişiklik gösteriyordu. Tatağavul aldığı bu paraların bir kısmını verilen beratlar gereğince harcar geri kalanını ise *Büyük Divan*'a gönderirdi (Nahcevanî, 1976: II/165-169; Togan, 1931: I/16-17,39; Lambton, 1339: 189; Beyani, 1345: 166,217; Köprülü, 1987: II/188-189).

Tamğa (Gümrük) Vergisi: *Damğa* ya da *tamğa* vergisi ıstılah olarak “*bac*” ile benzerlik göstermekte hatta çoğu yerde birbirinin yerine kullanılmaktadır. Kimi kaynaklarda “*bac-i tamğa*” ve “*bac-i bozorg*” ıstılahları ile de karşılaşmak mümkündür. Ticaret yolları üzerinde tesis edilen gümrük bürolarında ihraç veya ithal edilen her türlü malın alım satımından $\frac{1}{4}$ oranında vergi alınır. Bu vergilere *bac-i bozorg*, şehirlerde meyhaneler de dâhil olmak üzere ticaret ve sanayi ile uğraşan kişilerin her türlü alışveriş işlemlerinden ve kesilen hayvanlar için alınan bütün vergilere ise *bac-i tamğa* denirdi (Barthold, 1968: 531-532; Âbrû, 1317: 309; Köprülü, 1987: II/188-189; Pakalın,1993: I/144-145; Meşkûr, 1372: 239).

Köle Ticaret Vergisi: Daha çok Hindistan, Türkistan, Anadolu ve Gürcistan ile yapılan köle ticaretinden alınan vergi idi. Bu tür ticaretten elde edilen her 1000 dinar gelir karşılığında 20 dinar vergi kesilirdi (Beyani, 1345: 218).

Dükân ve Pazarlar Vergisi: Bütün şehirlerde her türlü boyacı, derici, amberci, marangoz ve bunun gibi her ticarethaneden ve hayvan pazarı, gıda maddesi pazarları ve diğer her türlü Pazar esnafı vergiye tabi idi. Dükân sahipleri ve pazar esnafından her 1000 dinar kazançları için 20 dinar vergi alınır (Beyani, 1345: 219).

Sonuç

Tebriz, coğrafi konumundan dolayı, İran platosunda ve Orta Doğuda kurulan devletlerin tamamının dikkatini üzerine çekmiş, sürekli bu devletlerin hâkimiyeti mücadelesi sahasında yer almıştır. Hz. Ömer zamanında İslam ordularının İran bölgesin fethetmeleriyle İslam diniyle tanışan bölge daha sonra doğudan gelen Türk akınları ile Türklerin hâkimiyetine girmiştir. Güney Azerbaycan bölgesinde kurulan Türk devletlerin bazıları yönetim merkezi olarak Tebriz şehrini seçmişlerdir.

Ortaçağ'da Tebriz şehrinin gelişimi, İlhanlılar döneminde zirveye ulaşmıştır. Özellikle 1256'da Bağdat'ın Hulağu tarafından alınmasından sonra şehir kültürel-

ekonomik-siyasi-sosyal her açıdan gelişim ve değişim sürecini yaşamaya başlamıştır. Abaka Han döneminde (1265-1282) Tebriz, İlhanlı Devletinin resmi başkenti ilan edilmiş, Olcaytu ve halefleri döneminde de bu durum devam etmiştir.

Tebriz'in en parlak dönemi Gazan Han'ın zamanında (1295-1304) yaşanmıştır. Dönemin ticari ve kültür merkezi ve dönemin en büyük şehirlerinden biriydi. Timur'un bölgeyi istilasına kadar kültürel aktivitenin yaşandığı, dünya zenginliklerinin aktığı, hareketli ticari yaşamın olduğu ve farklı sanat dallarının geliştiği en zengin merkezlerden biri haline gelmişti. Özellikle Tebriz, antrepo ve lojistik merkez olarak bu dönemde dikkat çekmektedir. Tebriz merkezli ticaret yolları ve bu yolların güvenliğini sağlamak amacıyla kurumlar ihdas edilmesi yönetsel açıdan bir başarı olarak değerlendirilmelidir.

Çalışmamız da Tebriz'in kısa bir tarihsel geçmişine değinilerek temel anlamda Tebriz konumlu doğu-batı-kuzey- güney eksenli ticaret yollarının rotalarının belirlenmesi ve ticari aktivitenin devamı için ilhanlı devletinin kurduğu kurumlar ve alınan vergilerin açıklamasına çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

- A.A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, çev., A. Müfid Mansel, Ankara 1943
- Abu'l- Farac, Gregory, Makhtebhanuth Zabhe, çev.Ömer Rıza Doğrul, (Abu'l Farac Tarihi, I-II), Ankara, 1945
- Âbrû, Lutfullah Hâfız, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşîdî, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahran, 1317 hş.
- Alizade, Abdülkerim Alioğlu, Destûru'l-kâtib fi Tàyîni'l-merâtib, Moskova 1976, I-XXII/
- Âzzâvî, Abbas, Târîhu'l- İrâk Beyne'l- ihtilâleyn, I-III, Bağdad, 1936-1939.
- Beyani, Şirin, Târîh-i Âl-i Celayir, Tahran, 1345 hş.
- Bilgili, A. S. (2011). Tebriz. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 40. İstanbul.
- Browne, Edward G. A., Literary History Of Persia , I-IV, Cambridge, 1969
- Boyle, J.A. "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", The Cambridge History Of Iran, V/303-421, Cambridge, 1968
- Clavijo, Ruy de Gonzalez, Embajada a Tamorlan, neşr. Francisco Lopez, Madrid, 1943, Farsçaya çev. Mesûd Receb Niyâ, (Sefernâme-i Clavijo, I-II) Tahran, 1376 hş.
- el- Eherî, Ebubekr el-Kutbî, Târîh-i Şeyh Uveys, neşr. J. B. Van Loon, Lahey, 1954.
- Emîn, Şemîs Şerîk, Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovrân-i Moğûl, Tahran, 1357 hş.
- Fâikî, İbrahim, Azerbaycan der Mesîr-i Târîh-i İrân, I-II, Tebriz, 1375 hş.
- Fasîh-i Havâfî, Ahmed b. Celaledin Muhammed, Mucmel-i Fasîhî, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş.
- Fayiz Necip İskender, el-Hayat el-İktisadiyye fi Ermeniyye İbâne'l-Fethî'l-İslâmî, İskenderiyye 1988.

Fuad Köprülü, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, TTK., Ankara 1991

H.A. Manandian, The Trade and Cities of Armenia in Relation To Ancient World Trade, ed. N.G. Garsoian, Lisbon 1965.

Hândmîr, Ğiyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, Târîh-i Habîbu's-siyer fi Aĥbâr-i Efrâd-i Beşer, I-IV, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran, 1362, hş.

Hândmîr, Ğiyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, Destûru'l-vuzerâ, neşr. Saîd Nefîsî, Tahran, 1317 hş.

Howorth, Henry, History Of The Mongols, I-IV, New York, 1876-1892.

Huart, Clement, Histoire de Bağdat, Paris, 1901.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK., Ankara 1988.

İbn-i Battûta, Muhammed b. Abdullah Tancî, er-Rihle, Farçaya çev. Muhammed Ali Muvehhed, (Sefernâme-i İbn-i Battûta I-II), 1376 hş.

İbn-i Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, el-İber, Farsçaya çev. Âbdu'l-Muhammed Âyetî, (Târîh-i İbn-i Haldûn I-VI) Tahran, 1375 hş.

İbn-i Taĝrîberdî, Cemaleddin Ebi'l-Mahâsin Yusuf, en-Nucûmu'z-zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire, I-XVI, neşr. Muhammed Hüseyin Şemsu'd-dîn, Beyrut, 1992.

İkbâl, Âştiyânî Abbas, Târîh-i Moĝûl u Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî, Tahran 1312 hş.

J. Paul Rouxs, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, çev., Lale Arslan, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.

Johannes Preiser-Kapeller, "Civitas Thauris The significance of Tabriz in the spatial frameworks of

Christian merchants and ecclesiastics in the 13th and 14th centuries", Politics, Patronage and the

Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz, Edt.: Judith Pfeiffer, Leiden/ Boston 2014.

Kâreng, Âbdulâli, Âsâr-i Bâstânî-yi Azerbaycan, Tahran, 1374 hş.

Kırzioĝlu, M. Fahrettin, Kars Tarihi, c.1, İstanbul, 1953

Konukçu, Enver, "Şahrah-i Garbi", XII. TTK 1994, *Kongre'ye Sunulan Bildiriler*, I-II, Ankara, 1999, II/651-659.

Köprülü, M. Fuad, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, TTK. 1959.

Köprülü, M. Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul, 1931, yeniden neşir, Orhan F.Köprülü, İstanbul, 1981.

Köprülü, M.Fuad, "Bâc", *İA*, II/188

Lambton, Ann K.S., Landlord And Peasant In Persia, London, 1952, Farçaya çev. Menûçehr Emîrî, (Mâlik u Zâre der İran) Tahran, 1339 hş.

Meşkûr, M. Cevâd, Târîh-i İrân-zemîn, Tahran, 1372 hş.

Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî, Târîh-i Ravzatu's-safâ, I-XII, neşr. Abbas Pervîz, Tahran, 1338 hş.

Mirza Bala, "Erdebil", *İA*, IV

Mustevfî, Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, neşr. İrec Afşâr, Tahran, 1372 hş.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, Sahâyifu'l-ahbâr, I-III, çev. Şair Ahmed Nedim, İstanbul 1285.

Naḥcevanî, Muhammed b. Hindûşâh, Destûru'l-kâtib fî Tayîni'l-merâtib, I-II, neşr. Abdülkerim Alizade, Moskova, 1976.

Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyim Ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul, 1993.

Piriyev, B.Z., Azerbaycan (Hülagular Devletinin Tenezzülü Devrinde), Bakü 1978.

Price, Christine, The Story Of Moslem Art, New York, 1968, Farsçaya çev. Mes`ûd Receb Niyâ, Tahran, 1977.

Reşîdeddîn Fazlullah, `İbn-i İmâdu'd-devle Hemedânî, Târîh-i Mubârek-i Gâzânî, neşr. Karl Jahn, (Geschichte Gazan Han's) London, 1940.

Reşîdeddîn Fazlullah, `İbn-i İmadu'd-devle Hemedânî, Câmîu't-tevârîh, I-II, neşr. Behmen Kerîmî, Tahran, 1374 hş

Rûdgâr, Kanbarâli, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr, Tahran 1376 hş.

Semerkindî, Kemalü'd-dîn Âbdurrezzâk, Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâu'l-bahreyn, c.1, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş.

Sümer, "Anadolu'da Moğollar" , SAD, 1969, I/107.

Sümer, Faruk, Kara Koyunlular, c.1, Ankara, 1984.

Togan, "Azerbaycan", İA, 1987, I/108.

Togan, A. Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti 1", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul 1931, I-1

Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara, 1988.

Vekîlî, Seyyid İsmail, Azerbaycan, I-II, Tebriz, 1362 hş.

W. Barthold, "Ani Kitabesi" (İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet" *Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I/135-159, İstanbul, 1931, yeniden neşir Abdulkadir İnan, Makaleler Ve İncelemeler, Ankara, 1968

W. Barthold, Tezkire-i coğrafya-yı Tarih-i İran, Farsça çev., Hamza Serdadver, Tahran 1308, s.278.,

W. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, çev., E. Z. Karal, TTK., Ankara 2000.

Wing, Patrick, "Rich in Goods and Abounding in Wealth:" The Ilkhanid and Post-Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial Life at Tabriz, 1250–1400, Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz, Edt.: Judith Pfeiffer, Leiden/ Boston 2014.

Yınanç, "Celayir", İA, MEB. 1987, III

Yakubovski, A.Yu, Zolotoya Orda, Leningrad, 1937, çev. Hasan Eren, (Altınordu Ve Çöküşü), Ankara, 1976

Yezdî, Şerefu'd-dîn Ali, Zafernâme, I-II, neşr. Muhammed Abbasî, Tahran, 1336 hş.

Zerrînkûb, Âbdulhuseyn, Donbâle-i Rûzgârân-i İrân, Tahran, 1375 hş.